

تربیت دینی در مدارس

مبانی طراحی برنامه درسی دوره متوسطه

۱۲۸۰/۱۲

دکتر پروین صمدی

عضو هیأت علمی دانشگاه الزهراء (س)

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

گروه علوم تربیتی شورای بررسی متون و کتب علوم انسانی

تهران، ۱۳۹۴

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

تهران، صندوق پستی ۶۴۱۹-۱۴۱۵۵، تلفن: ۳-۸۸۰۴۶۸۹۱، فکس: ۸۸۰۳۶۳۱۷

تریت دینی در مدارس

مبانی طراحی برنامه درسی دوره متوسطه

مؤلف: دکتر پروین صمدی

مدیر انتشارات: ناصر زعفرانچی

مسئول فنی: عرفان بهار دوست

طراح روی جلد: مجید اکبری کلی

انبرای جلد: فرزانه صادقیان

ناشر چاپ: مجد اسماعیلی زارع

چاپ اول: ۱۳۹۴

شمارگان: ۵۰ نسخه

چاپ و صفحه‌بندی: مرید

حق چاپ برای پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی محفوظ است.

سرشناسه: صمدی، پروین، ۱۳۳۹ -

عنوان و نام پدیدآور: تریت دینی در مدارس: مبانی طراحی برنامه درسی دوره متوسطه / تألیف پروین صمدی.

مشخصات نشر: تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۴

مشخصات ظاهری: ز، ۳۱۳ ص: نمودار.

شابک: 978-964-426-749-9

وضعیت فهرست‌نویسی: فیا

یادداشت: کتابنامه: ص. [۲۹۱] - ۳۱۳: همچنین به صورت زیر نویس.

موضوع: تعلیمات دینی اسلامی - ایران - برنامه‌های درسی

شناسه افزوده: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

رده بندی کنگره: ۱۳۹۳ ۴۴۸۴/ص BPV/V

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۰۷۶

شماره کتابشناسی ملی: ۳۵۵۰۳۷۴

فهرست مطالب

ک	پیشگفتار
م	مقدمه
۱	فصل اول:
۱	تربیت: قابلیت‌ها و کاستی‌ها
۳	مقدمه
۸	داده‌های برگرفته از حوزه برنامه درسی
۹	مفهوم برنامه درسی
۱۱	الگوهای طراحی برنامه درسی
۱۷	جمع‌بندی برای تفکر
۱۸	سطوح تصمیم‌گیری برنامه درسی
۲۴	جایگاه تمرکز و عدم تمرکز در قلمرو برنامه‌ریزی درسی
۳۲	نیازسنجی در برنامه درسی
۳۹	تلفیق در برنامه درسی
۴۴	انواع و اشکال تلفیق
۴۹	تلفیق برنامه درسی دینی با سایر دروس
۵۱	برنامه درسی مکعبی
۵۸	برنامه درسی پوچ پنهان
۶۵	فصل دوم:
۶۵	داده‌های برگرفته از حوزه مطالعات تاریخی
۶۵	مقدمه
۶۸	تربیت دینی در آرای برخی از مربیان
۷۳	جمع‌بندی برای تفکر
۷۳	نظری اجمالی بر دو تمدن دینی
۷۳	سیری اجمالی از علل شکوفایی تمدن و فرهنگ اسلامی در سده‌های نخستین
۷۵	۱- تساهل و اعتدال پایه تمدن انسانی اسلام
۷۶	۲- ارزش نهادن و همگانی کردن علم و دانش

9 تربیت دینی در مدارس، مبانی طراحی برنامه درسی دروه متوسطه

۷۷	۳- طرح اندیشه‌های نوین و تفکر برانگیز
۷۸	۴- آزاد اندیشی و فراهم ساختن زمینه نقد (نقادی)
۸۰	۵- ساختن یک فرهنگ جهانی و انسانی
۸۰	سیری اجمالی در علل افول تمدن مسیحیت (قرون وسطی)
۸۴	جمع‌بندی برای تفکر
۸۶	سیر تحول برنامه درسی دینی در ایران
۸۸	دوره متوسطه در ایران
۹۱	الف: دوره اول (از مکتبخانه‌ها تا سال ۱۲۳۰ ه‍.ش)
۹۲	ب: دوره دوم (۱۲۸۹-۱۲۳۰)
۹۳	پ: دوره سوم (۱۳۰۰-۱۲۸۹)
۹۴	ت: دوره چهارم (۱۳۲۰-۱۳۰۰)
۹۶	ث: دوره پنجم (۱۳۴۰-۱۳۲۰)
۹۷	ج: دوره ششم (۱۳۵۷-۱۳۴۲)
۹۸	چ: دوره هفتم (۱۳۷۰-۱۳۵۷)
۹۹	ح: دوره هشتم (از سال ۱۳۸۰ به بعد)
۱۰۱	جمع‌بندی برای تفکر
۱۰۳	فصل سوم
۱۰۳	داده‌های برگرفته از
۱۰۳	حوزه روانشناسی
۱۰۵	مقدمه
۱۰۶	مراحل تحول نگرش مذهبی
۱۱۰	۱. مرحله ایمان شهودی- فراقکنانه (اوایل کودکی)
۱۱۰	۲. مرحله ایمان اسطوره‌ای- سطحی (قشری) (اواسط کودکی)
۱۱۰	۳. مرحله ایمان ترکیبی- قراردادی (گذر از کودکی به نوجوانی)
۱۱۱	۴. مرحله ایمان انفرادی- تأملی (گذر از نوجوانی به بزرگسالی و اواخر آن)
۱۱۱	۵. مرحله بازنگری در ایمان تثبیت شده
۱۱۱	۶. مرحله ایمان جهانشمول
۱۱۹	ویژگی‌های عمومی- روانی دوره نوجوانی و جوانی
۱۱۹	۱- تحول نگرش
۱۲۰	۲- نظام ارزشی متفاوت
۱۲۲	۳- نوسانات عاطفی
۱۲۳	۴- کنجکاوی و شک و تردید
۱۲۴	۵- تخیل‌گرایی
۱۲۴	۶- خودگرایی

فهرست مطالب ز

۱۲۵	۷- ماجراجویی و نوجویی
۱۲۶	۸- رشد شناخت منطقی و عقلانی
۱۲۶	۹- روحیه انتقادی
۱۲۷	نقش نیازهای نوجوانان در آموزش دینی
۱۲۹	هوش چندگانه و هوش معنوی
۱۳۱	جمع‌بندی برای تفکر
۱۳۳	فصل چهارم
۱۳۳	داده‌های برگرفته از
۱۳۳	حوزه مطالعات اجتماعی (عصری)
۱۳۵	پست مدرنیسم، پست استراکچرالیزم، نسبیست گرایی
۱۳۷	انقلاب ارتباطات
۱۳۸	کثرت در ساحت اندیشه و فرهنگ
۱۳۹	دینستیزی، سکولارزم
۱۴۱	چالش‌های قرن بیست و یکم
۱۴۱	۱- تنشهای همگانی و فردی
۱۴۲	۲- تنش میان سنت و تجدد
۱۴۳	۳- ویژگی‌های دنیای متجدد
۱۴۴	۴- اصالت علم و تکنولوژی
۱۴۵	۵- شیوه زندگی مدرن
۱۴۷	۶- تنش میان رشد سریع دانش و ظرفیت تطابق بشر با آن
۱۴۸	بدفهمی‌های نوجوانان
۱۵۳	نقش تعلیم و تربیت در رویارویی با بحران‌های قرن حاضر
۱۵۶	نقش دین در رویارویی با بحران‌های قرن حاضر
۱۵۷	۱- شکوفایی و انریختنی فردی
	۲- تمرین مهارت‌ها و مسئولیتهای اجتماعی برای رسیدن به هویت، اندام، اندام، اندام
۱۵۸	اجتماعی
۱۵۹	۳- منبع کسب اصول اخلاقی/ دادن شهادت و جرأت عمل به کسب اقتدار اخلاقی
۱۶۰	۴- تقویت سواد فرهنگی
۱۶۰	جمع‌بندی برای تفکر
۱۶۳	فصل پنجم
۱۶۳	داده‌های برگرفته از
۱۶۳	حوزه دین‌شناسی
۱۶۵	قلمرو دین
۱۶۵	۱- دیدگاه روانشناختی

ح تربیت دینی در مدارس، مبانی طراحی برنامه درسی دروه متوسطه

۱۶۸.....	۲- دیدگاه جامعه‌شناختی.....
۱۶۹.....	۳- دیدگاه غایت‌گرایانه و اخلاق‌گرایانه.....
۱۷۰.....	۴- دیدگاه صاحب‌نظران در تعیین قلمرو دین.....
۱۷۵.....	جمع‌بندی برای تفکر.....
۱۷۷.....	فصل ششم.....
۱۷۷.....	داده‌های برگرفته از.....
۱۷۷.....	حوزه مطالعات تطبیقی.....
۱۷۹.....	مقدمه.....
۱۸۰.....	انواع الگوهای تربیت دینی.....
۱۸۱.....	تربیت دینی مبتنی بر تسلیم و پذیرش.....
۱۸۲.....	تربیت دینی مبتنی بر تسلیم و پذیرش - رویکرد نوین.....
۱۸۳.....	تربیت دینی پدیدارشناسی.....
۱۸۴.....	تربیت دینی مبتنی بر تجربه.....
۱۸۶.....	الگوهای تربیتی دینی - تک‌نمی دیگر.....
۱۸۶.....	اشکال مختلف تربیت دینی.....
۱۸۸.....	اهداف و مقاصد تربیت دینی.....
۱۹۲.....	روش‌ها و رسانه‌های آموزشی.....
۱۹۴.....	۱- سخنرانی، موعظه مشارکی و گروه‌های مطالعاتی.....
۱۹۵.....	۲- پروژه‌های متمرکز بر دانش‌آموزان (دانش‌آموز محور).....
۱۹۵.....	۳- برنامه‌های مبتنی بر عمل - اجتماعی (مسائل اجتماعی).....
۱۹۶.....	۴- داستان و درام نمایشی (داستان‌های آموزنده).....
۱۹۶.....	۵- شیوه‌های چند رسانه‌ای و رادیو و تلویزیون آموزشی.....
۱۹۷.....	مربیان و کارکنان آموزشی.....
۱۹۸.....	مدیریت و مسائل مالی.....
۱۹۹.....	ارزیابی و ارزشیابی آموزش دینی.....
۲۰۰.....	مطالعات شورای اسلامی در زمینه «تدریس درباره دین» در ایالات متحده.....
۲۰۴.....	تربیت دینی: مرور اجمالی بر تجارب تربیت دینی در نظام‌های آموزشی سایر کشورها.....
۲۰۸.....	جمع‌بندی برای تفکر.....
۲۱۱.....	فصل هفتم.....
۲۱۱.....	اصول و مفروضات اساسی الگوی برنامه درسی دینی.....
۲۱۳.....	اصل اول - صیغه غیرتجویزی در برنامه درسی دینی.....
۲۱۴.....	صیغه تطبیقی در برنامه درسی دینی.....
۲۱۵.....	توجه به اقتضائات زمان.....
۲۱۶.....	اصل دوم - توجه به عقلانیت (خردورزی).....

فهرست مطالب ط

اصل سوم - صبغة پژوهش مدار (اتخاذ رویکرد مسئله محور در طراحی برنامه درسی دینی).....	۲۱۷
اصل چهارم - پژوهش مدار کردن فرآیند تصمیم گیری درباره برنامه درسی دینی.....	۲۱۸
اهداف کلی برنامه درسی دینی.....	۲۱۹
ارکان برنامه درسی دینی.....	۲۲۰
رکن اول - چارچوب کلی برنامه ماده درسی دینی.....	۲۲۰
اهداف.....	۲۲۱
سوالهای هادی مطالعات نیازسنجی.....	۲۲۲
۱ - مجموعه بدفهمی های نوجوانان نسبت به مفاهیم و معارف دینی چیست؟.....	۲۲۲
۲ - مجموعه بدفهمی های نوجوانان نسبت به دین چیست؟.....	۲۲۳
۳ - مجموعه بحث و موضوعات دینی مورد علاقه و نگرانی ها و دل مشغولی های نوجوانان در حوزه دین چیست؟.....	۲۲۴
۴ - شرایط زمانی، مکانی، منبعه محلی، ملی و بین المللی طرح کدام مباحث را در حوزه دین ضروری می سازد؟.....	۲۲۴
شکل و قالب بیان اهداف.....	۲۲۵
محتوا.....	۲۲۷
۱ - تناسب محتوا با عوامل و شرایط اجتماعی.....	۲۲۸
۲ - تناسب محتوا با اصول یادگیری، ویژگی ها و خصوصیات رشدی دانش آموزان.....	۲۳۰
۳ - ایجاد ارتباط بین مطالعات نیازسنجی و ساختار محتوایی معرفت دین.....	۲۳۰
۴ - تناسب محتوای برنامه درسی دینی با اصول برنامه ریزی درسی.....	۲۳۱
۵ - توجه به مباحث دین شناسی تطبیقی.....	۲۳۲
۶ - توجه به تغییر و تحول محتوای تعیین شده در تمام اجزای.....	۲۳۳
۷ - سازماندهی محتوا براساس رویکرد مسئله محور.....	۲۳۳
روش های تدریس در برنامه درسی دینی.....	۲۳۴
- روش های یاددهی - یادگیری در حوزه اصول عقاید.....	۲۳۸
الف - روش پرسش و پاسخ.....	۲۳۸
ب - روش اکتشافی - سوال محوری.....	۲۳۹
پ - رسانه های هنری.....	۲۴۱
- روش های یاددهی - یادگیری در حوزه اخلاق.....	۲۴۲
- روش های یاددهی - یادگیری در حوزه احکام عملی.....	۲۴۳
ارزشیابی.....	۲۴۴
الف: ارزشیابی تکوینی (ارزشیابی مستمر).....	۲۴۷
ب: ارزشیابی نهایی (پایان سال).....	۲۵۰
رکن دوم - برنامه درسی غیر تئویزی.....	۲۵۱
منابع الهام بخش تصمیم گیری.....	۲۵۲

ی تربیت دینی در مدارس، مبانی طراحی برنامه درسی دروه متوسطه

۲۵۲	۱- تلفیق از درون
۲۵۳	۲- توجه به مطالعات نیازسنجی
۲۵۴	۳- صیغه تطبیقی درس دینی
۲۵۷	عملیاتی کردن رکن برنامه درسی غیرتجویزی
۲۵۷	رکن سوم- برنامه درسی تلفیقی
۲۵۸	ضرورت و اهمیت تلفیق در برنامه درسی دینی
۲۶۱	تلفیق درس دینی با سایر دروس
۲۶۲	نمونه عملی در زبان و ادبیات فارسی
۲۶۳	نمونه عملی در جغرافیا
۲۶۶	نمونه عملی در زبان انگلیسی
۲۶۹	فصل هشتم
۲۶۹	نقد بر روی 'الگوهای موجود'
۲۶۹	تربیت دینی
۲۷۱	الگوی مبتنی بر تسلیم و پذیرش
۲۷۲	الگوی مبتنی بر تسامح و انعطاف - رویکرد نوین (الگوی بالاترین عامل مشترک)
۲۷۴	الگوی پدیدارشناسی
۲۷۵	عوامل موثر در تعادل یک الگو
۲۷۵	وسعت
۲۷۶	عمق
۲۷۷	معنادار بودن
۲۷۷	توجه به اقتضائات هر عصر
۲۷۹	فهرست منابع و مآخذ
۲۷۹	الف- منابع فارسی

پیش‌گفتار

توسعه فرهنگ دینی جامعه و قوام آن به‌عنوان زیربنا، مستلزم توجه به کیفیت آموزش دینی و نظام رسمی تعلیم و تربیت است. اگرچه تعلیم و تربیت آدمی یکسره و تماماً وابسته به آموزش و پرورش رسمی نیست، اما باید اذعان نمود که جریان تعلیم و تربیت از طریق نهادهای رسمی، یکی از مهمترین، منظم‌ترین و شاید هدفمندترین بخش تعلیم و تربیت آدمی است که تاثیر آن را به گونه‌ای همه جانبه می‌توان در تمام ابعاد فیزیکی، عقلانی، عاطفی، مذهبی و اخلاقی فرد برای دستیابی به انسان کامل مورد بحث و توجه قرار داد.

پژوهش‌های متعددی ناکارآمدی برنامه رسانی دینی را آشکار ساخته‌اند. یافته‌های این پژوهش‌ها نشان می‌دهند که به دلیل ناکمیت رویکرد سنتی «موضوع محور» و عدم استفاده از روش‌های فعال و بدینسان ارائه درس از یکسو و عدم همخوانی تعلیم و تربیت خصوصاً تربیت دینی با نیازهای فکری و فطری مخاطبان از سوی دیگر، موجب گردید تا درس دینی از خسته کننده ترین درس‌ها برای دانش‌آموزان باشد. بر همین اساس شواهد پژوهشی دیگر حاکی از آن است که فراگیری درس دینی نه تنها موجب پیدایش نگرش مثبت به این درس نشده، بلکه در دانش‌آموزان نگرش منفی نسبت به درس ایجاد کرده است. ضمن آن‌که این امر موجب ایجاد و تقویت تلقی عدم ارتباط آموخته‌های دینی با زندگی واقعی از منظر آنان شده است. بدین ترتیب برنامه‌های تربیت دینی، موجب تحقق اهداف تعیین شده در زمینه تربیت نسل جدید از کارایی لازم و کافی برخوردار نیست. با عنایت به وضعیت فوق، کتاب حاضر در جهت بهبود کیفیت، کارایی و

ل / تربیت دینی در مدارس، مبانی طراحی برنامه درسی دوره متوسطه

اثر بخشی برنامه درسی رسمی دینی، به تبیین مبانی برنامه درسی مطلوب دینی برای دوره متوسطه پرداخته است؛ تا به عنوان یک چارچوب نظری، راهنمای برنامه ریزان درس دینی واقع شود. این کتاب بر پایه داده های نظری شامل مباحث برنامه درسی (توجه به الگوی مختلف برنامه درسی، نیازسنجی، تلفیق و برنامه درسی پوچ در جریان یادگیری پایدار)، مباحث تاریخی (توجه به آرای مربیان تربیتی، سیر تطور برنامه درسی دینی در دو تمدن دینی اسلام و مسیحیت قرون وسطی)، مباحث روانشناختی (شناسایی ویژگی های عمومی و نوعی انسان در مقاطع مختلف رشد)، مباحث اجتماعی (توجه به عوامل و عناصر بر آمده از شرایط و اوضاع زمانی دانش آموزان)، مباحث معرفت دینی (عرصه های مختلف دینی در قلمروها، چه ارگانه خود، خدا، جهان و هم نوع) و مباحث تطبیقی (توجه به الگوهای آموزش دینی در کشورهای مختلف) شکل یافته است. براساس آن اصول حاکم بر برنامه درسی اهداف غایی و ارکان (شامل رکن تلفیقی، رکن تجویزی و رکن غیرتجویزی) برنامه درسی در الگوی مطلوب تشریح و تبیین شده است. همچنین این الگو با سه روند متداول آموزش دینی در جهان مورد مقایسه و بررسی قرار گرفته است.

در پایان، بر خود لازم می دانم از استاد ارجمند، دکتر محمود مهرمحمدی که از ابتدای تألیف این اثر مشوق و راهنمای بنده بودند، قدردانی نمایم. همچنین از جناب آقای دکتر خسرو باقری و جناب آقای دکتر هاشم خرددانش به خاطر رهنمودهای ارزنده کمال تشکر و قدردانی را دارم.

پروین صمدی

عضو هیئت علمی دانشگاه الزهرا

سخن آغازین

از دیرباز اساس دغدغه فکری انسان موضوع تعلیم و تربیت و روش‌های دستیابی به آن بوده و همواره در تمامی ادوار زندگانی توجه او را به سوی خود معطوف نموده است. اهمیت موضوع به آن حد است که پیامبران و اولیاء به عنوان هادیان جوامع، همواره سرچشمه سعادت و درست‌کاری بشر را در این عرصه جستجو کرده‌اند. چنانچه در آن کریم کراراً پیامبر اسلام (ص) را به عنوان معلم و مربی بشر معرفی نموده است. آنجا که می‌فرماید: «هو الذی بعث فی الامیین رسولاً منهم یتلوا علیهم آیاته و یزکیهم و یعلمهم الکتاب و الحکمه و ان کانوا من قبل لفی ضلال مبین»^۱.

در این آیه یادآوری شده است که خداوند از میان خود، پیامبر و فرستاده خود را برانگیخت تا آیات خدا را بر آنها بخواند و آنها را تربیت و تهذیب نموده و کتاب خدا را به آنها تعلیم دهد. اگرچه پیش از آشنایی به معنای تعلیم و تربیت اسلامی، آشکارا گمراه بوده و راه صحیح زندگانی را درست نمی‌شناختند. به عبارت دیگر، هدف دین، تربیت افرادی است که معنی و حقیقت دین را درک کرده و تعالیم دینی، راهنمای آنان در زندگی باشد. چنین اشخاصی، دارای وجدانی زنده و حساس و قلب و درونی بیدار و اثرپذیر بوده و خویش را رهین اعمال خود می‌دانند: «کل نفس بما کسبت رهینه»^۲.

۱- سوره جمعه، آیه ۲.

۲- مدثر، آیه ۳۸.

ن / تربیت دینی در مدارس، مبانی طراحی برنامه درسی در وه متوسطه

حفظ دین به عنوان زیربنای جامعه و تداوم فرهنگ دینی در آن مستلزم توجه به کیفیت آموزش دینی در نظام رسمی تعلیم و تربیت است. اگر چه تعلیم و تربیت آدمی یکسره و تماماً وابسته به آموزش و پرورش رسمی نیست. اما باید اذعان نمود که جریان تعلیم و تربیت از طریق نهادهای رسمی، یکی از مهمترین، منظم ترین و شاید هدفمندترین بخش تعلیم و تربیت آدمی است که تاثیر آن را به گونه ای همه جانبه می توان در تمام ابعاد فیزیکی، عقلانی، عاطفی، مذهبی و اخلاقی فرد برای دستیابی به انسان کامل مورد بحث قرار داد.

از مهمترین ابعاد و ارکان تربیت دینی در چارچوب نظام رسمی آموزشی، برنامه های رسمی است که از آن به عنوان قلب نظام آموزشی یاد می شود. هر چند رای دستیابی به اهداف، برنامه های درسی و اجرای برنامه ها به گونه ای منطبق با روح آنها، باید نسبت به تدوین زمینه های مهم دیگری (همچون تربیت معلمان شایسته و توانا) همت نماشت، اما در اختیار داشتن الگو و انگاره از برنامه درسی که به سایر تلاش های اصلاحی در نظام تعلیم و تربیت جهت ببخشد، ضروری و مقدم است.

بر این اساس، در کتاب حاضر سعی گردید با مورد توجه قرار دادن داده های نظری برنامه درسی مطلوب دینی به عنوان چارچوب اساس کار، ضمن استخراج اصول و بایدها از آن، در نهایت به ارائه الگوی مطرح برنامه درسی دینی رهنمون گردد.